

**ҚАЗАҚ-ТҮРІК МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫНДАҒЫ ШӘКӘРІМ
ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ
SHAKARIM KUDAIBERDIULY'S RELATIONSHIP TO KAZAKH-
TURKIC CULTURE**

А.ИСИН*
Х.ТҮРСҰН**

Түйіндеме

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының тарихи тақырыптағы кітабында пайдаланылған дереккөздеріне талдау жасалған. Әсіресе, оның 1906 жылы Стамбул қаласындағы кітапханаларда танысқан араб, парсы және түрік тіліндегі кітаптары мен олардың авторлары жайлы деректер мазмұндалады. Түрік тарихшылары Нежіп Асым Йазықсыз, Мизаншы Мехмет Мурадпен шығармашылық байланыстары жайлы ғылыми болжамдар жасалады.

Кілт сөздер: Шежіре, Шәкәрім Құдайбердіұлы, араб, парсы және түрік тіліндегі кітаптар, қазақ-түрік мәдени байланыстары.

Summary

The article analyzes the source base of the historical work of a well-known Kazakh poet, philosopher and historian Shakarim Kudayberdiuly. In particular, the Arab, Persian, Turkish books and their authors, with whom he was acquainted, as in the libraries of Istanbul in 1906. Especially traced creative relationships with Turkish historians such as Necip Asym Yazyksyza and Mizanchi Mehmet Murat.

Keywords: Genellogical, Shakarim Kudayberdiuly, Arab, Persian, Turkish books.

Ақын, философ, тарихшы Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858-1931) - қазақ топырағында кәсіпқой тарихи еңбек жазған алғашқы авторлардың бірі. Ұлы Абайдың өнегесімен Шығыс пен Батыс мәдениетіне қатар ден қойған ғұлама. Оның «Түрік, қырғыз-қазақ хәм ханлар шежіресі» кітабы 1911 ж. Орынбор қаласында Карими баспасынан жарық көрді. Кітап 2007 ж. факсимилиесімен басылып жарыққа шықты [1]. Кітапты жазуда автор араб, парсы, орыс және

* тарих ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей/Қазақстан.

Candidate of historical sciences, State University of Semei named after Shakarim, Semei/Kazakhstan.

** тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан/Қазақстан.

Doctor of historical sciences, the International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi, Turkistan-Kazakhstan, E-mail: tursunhazret@mail.ru

түркі тілдерінде жазылған көптеген дереккөздерін пайдаланғаны белгілі. Шәкәрімнің «Шежіресі» XX ғ. 30-жылдарына дейін қазақ зиялыларының арасында кеңінен танымал болды. Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышпаевтар тарихи еңбектерінде оған сілтеме жасаған. Әйтсе де, Шәкәрімнің 1931 ж. кеңестік тоталитарлық биліктің құрбаны болуы оның шығармашылығын зерттеуді жабық тақырыпқа айналдырды. Шәкәрімнің тарихшы ретінде жеткілікті зерттелмей келуінің сыры осы.

Қазақ топырағында қазақ тілінде жазылған алғашқы тарихи еңбектердің бірі қатарында Қадырғали Жалайридің (1530-1605) «Жәми ат-таварих» (Жылнамалар жинағы) еңбегін атаймыз. Бұл кітаптың бірінші бөлімінде Рашид ад-Диннің (XIV) «Джами ат-таварих» (Жылнамалар жинағы) еңбегінің Шыңғысхан және оның ұрпақтарына қатысты тарихи әңгімелері компилятивтік тұрғыда мазмұндалса, екінші бөлімде қазақ қоғамында қалыптасқан ауызша тарихнама дәстүріне сай сенімді дереккөздерге сүйенген автор XV-XVII ғғ қазақ хандығының тарихын қалпына келтіруге тарысады. Қадырғали мен Шәкәрім еңбегінің арасын үш ғасыр уақыт бөліп тұр. Шәкәрім заманында төл тарихи зерттеу тәсілдері жаңа сапаға көтерілді, бұл жетістіктер еңбекке өз қолтаңбасын қалдырған. Солардың қатарында дереккөздер аясының кеңейе түскенін атауымызға болады. Дегенде, Қадырғали еңбегінің кейінгі кезде ғана ғылыми айналымға түскенін ескерер болсақ, Шәкәрімнің ол еңбекпен таныс болмаған деуге негіз бар. Оның есесіне «Шежіреде» Шәкәрім Рашид ад-динге сүйенген Әбілғазының (1603-1664) «Шаджара-йи түрк» (Генеология түрков) еңбегінің деректерін кеңінен пайдаланады. Айталық, Шәкәрім Әбілғазының Ергене қон мен Бөрте шинаға қатысты аңызын баяндап, оны қытай деректерімен салыстыра отырып, өз пікірін білдіреді. Сол сияқты түрік жұртының пайда болуына қатысты шежірелік тізбекті тарқата келіп, бұл деректердің «Әбу-әл ғазы хан шежіресіндегі мұсылман жазушыларының сөзі» [1, 11] екендігін айтып, Әбілғазының да пайдаланған дереккөздерінен хабар береді.

Шәкәрім шежіресінде қадым жазуымен жазылған ат-Табари ныспысы ұғылмай, бірқатар басылымдар мен мақалаларда әлі күнге дейін қате оқылып-жазылып жүр. Шәкәрім кітапханасында болған деп аталатын «Тибри» есімді автордың осы аталған ат-Табари екендігі даусыз. Өйткені, оның «Пайғамбарлар мен патшалар тарихы» (Тарих ар-русул ва-л-мулук) еңбегінде жазылған арабтарға дейінгі халықтар туралы мәліметтері Шәкәрім «Шежіресінде» қысқартылып

мазмұндалған. Бұрын шығыс елдерінде де, батыс елдерінде де ықшамдалып жарияланған нұсқаларының бірі қолына түскен Шәкәрім өз заманында қазақ топырағында ат-Табари шығармасымен жақсы таныс бірден-бір адам болса керек. Заманында әлем тарихын ең толық көлемде жазып шыққан арабтың ұлы тарихшы Әбу Жафар Мұхаммед ат-Табари (839-923) жылнамасы 40 томдық басылым болып соңғы жылдары АҚШ-та жарық көрген [2].

ат-Табаридің замандасы ал-Джахиз (IX в.) Қазақстанның көшпелі түркі тайпалары туралы этнографиялық сипаттама жасаған «Достоинства тюрок» (Манакиб ал-атрак) атты әйгілі еңбегі туралы «Айа София мешітіндегі араб Жахиз кітабында арабтар дұшпандарын талқандағанда кітаптың қағазын аударғанынан оңай быт-шыт қылды» [1, 28-29] деп жазуына қарағанда Шәкәрім Стамбулда Ая София мешітінің кітапханасында Жахиздың «Послание Фатху б. Хакану о достоинствах тюрок и всех войск Халифата» [3] еңбегінің нұсқаларының бірімен таныс болуы мүмкін.

«Шәкәрім» энциклопедиясында [4] ғұламаның ресейлік Н.Аристов, В.Радлов сияқты ғалымдардың шығармаларымен таныстығы туралы мәліметтер қамтылған. Дегенмен, Шәкәрім «Шежіресінде» Балхашин (Балкашин), Левшин, Березин, Спасский, Маевский деген орыстілді авторлардың да еңбегін пайдаланады. Олардың дереккөздерін қаншалықты пайдаланды деген мәселе де алдағы уақытта зерттелуі тиіс желілер. Айталық, қоңырат тайпасына қатысты шежірені тарқатқанда Шәкәрім бірнеше дереккөздерін салыстыра пайдаланады. Мысалы, Рашид ад-Дин, Әбілғазы және Радлов пен Левшиннің деректерін ауызша тарихнама деректерімен толықтырып, өз болжамдарын білдіреді [1, 73]. Ал, Керей тайпасы тарихына қатысты Рашид ад-Дин, Әбілғазы, Нәжіп Ғасымбектермен бірге профессор Березин, Аристов деректерін саралай келіп, олардың деректерін ауызша тарихнама деректерімен салыстырады [1, 74-75]. Найман тайпасының шежіресінде аталған авторлармен қатар Спасский, Маевский деген авторлардың деректерін атайды [1, 76-77]. Ноғайларға қатысты «Бұл хатты перевод қылған профессор Гаркауи деген кісі» [1, 119], түркімендерге қатысты «Галкин деген кісінің сөзіне қарағанда» [1, 125] деген мәліметтер Шәкәрімнің пайдаланған дереккөздер аясын кеңейте түседі.

Дегенмен, Шәкәрімнің дүниетанымы мен шығармашылығына, әсіресе «Шежірені» жазуына ықпал еткен османлы-түрік ғалымдары туралы жоғарыда аталған энциклопедияда ешқандай дерек

кездеспейді. Оның бір себебі, қазақ-түрік мәдени байланыстарына тереңдеп баруға тыйым салынған кеңестік тоталитарлық билік жүйесінің ықпалы десек, екіншіден, мәселеге қатысты іргелі зерттеулер жүргізудің бағыт-бағдарлары мен әдіснамалық негіздерінің қалыптасып үлгермеуі деп бағалаймыз. Түркі халықтарының мәдени-рухани тамырлары мен байланыстарын орта ғасырлар мен жаңа замандағы тарихи тұлғалардың қарым-қатынасын қалпына келтірусіз елестетудің мүмкін емес екендігін ескерер болсақ, онда қазақ-түрік байланыстарын Шәкәрімнің шығармашылығындағы ықпалдастық арқылы айқындау – үлкен іске жасалған алғашқы барлау болмақ.

Османлы-түрік зерттеушілерінің шығармаларымен Шәкәрім Құдайбердіұлы алғаш рет «Тәржіман» газеті арқылы ХІХ ғасырдың 80-90 жж. таныса бастап, газетте түркі халықтары, Осман империясының тарихына қатысты жарияланған мақалаларға жіті назар аударып отырған. Бұл істе Исмаил Гаспралының жасаған ықпалы Шәкәрімнің «Абайдан соңғы ұстазым – «Тәржіман» газетінің иесі Исмағұл Гаспринский десем бек дұрыс, оның үшін сол кісінің газетін оқып көп пайдаландым» [1, 93] деген сөздерінен толық аңғарылып тұр. «Көп пайдаландым» деп «Шежіре» кітабында жазуы – Гаспралы өнегесінің де бүкіл қазаққа жасаған Абай ықпалы сияқты қазақ топырағында терең тамыр тартқанын көрсетеді. Гаспринскийдің «Тәржіманда» жариялаған нендей материалдарын Шәкәрім ой елегінен өткізді деп қарасақ, көптеген дүниелер өз тақырыптарымен сайрап тұр. Олар бірнеше авторлардың және И.Гаспралының өзінің шолу жасап жазған тарихи тақырыптағы танымдық мақалалары: «Түркі халықтары», «Көне түркі кітабы «Құтадғу білік» (1886), «Ресейдің мұсылман тұрғындары» (1887), «Қырымдағы татар халқы туралы», «Теке түркмендер», «Қазақтар», «Османлы» (1888), «Сібір мұсылмандары» (1891), «Қазақтардың шығу тегі туралы» (1894), «Енисей жазуларын оқып шығу нәтижелері туралы В.В.Радловтың баяндамасы» (1895), «Өзбектердің шығуы туралы аңыз» (1901), «Сегізінші ғасырдағы көнелік ескерткіші» (1902), «Түркістанның жаңа тарихы» (1905-1906), «Түркия тарихы» (1906-1908), «Лев Толстой туралы» (1910) т.б. [5].

Османлы-түрік авторлары арасынан Шәкәрімнің арнайы есімін атайтыны - Нәжип Ғасымбек. Шәкәрімтанушылар бұл есімге осы күнге дейін мән бермей келгені өз алдына, оның кім екеніне де көз жеткізе алмаған. Шәкәрім кітабында есімі сәл бұрмалана берілген бұл автордың Нежіп Асым (Нежіп Асым Йазықсыз) екеніне назар аударамыз. Шәкәрімнің 1911 ж. шыққан шежіре кітабында сілтеме

жасалынған Нежіп Асымның жазған «Түрік тарихы» еңбегінің үзінділері «Тәржіманның» 1908 ж. көптеген сандарында жарияланған. Шәкәрім кітабында пайдаланылған нақты дереккөзінің бірінің «Тәржіман» газетінен табылатынына өзі жөн сілтеп кеткен.

Шәкәрім өзінің Меккеге қажылық сапарында (1905-1906 жж.) Ыстамбул қаласына аялдап, қаланың кітапханаларында арнайы ізденіс жұмыстарын жүргізген. Түрік тіліндегі кітаптардан өзін қызықтырған тақырыптар бойынша мағлұматтар іздестірген. Бұл жайында «түрікшеге жетік» Шәкәрімнің «Мұтылғанның өмірінде» де, баласы Ахат Құдайбердиевтің естелігінде де айтылады [4, 789-790].

Осман патшалығында дәстүрлі шығыстық жылнамалар жазу үлгілерімен қоса XIX ғасырдың ортасынан бастап европалық деректер мен зерттеулерді қолдана бастаған оқымыстылар шығады. XVII ғасыр басындағы Османлы тарихына жаңа деректер биігінен қараған тарихшының бірі Хайрулла әпенді (1812-1866) болса, Атабей (1810-1880) «Ата тарихы» деп аталған бес томдық Османлы тарихын жазады. Мұстафа Нури паша (1824-1890) төрт томдық «Нетайжұл-вуқуат» деген Османлы тарихын кезеңдерге бөліп жазып шыққан. Үш бабтан тұрған бірінші томы 698/1299 -1003/1595 жылдар аралығын, екінші томы -1003/1595 -1099/1688 жж., үшінші томы – 1099/1688 – 1118/1774 жж., төртінші томы – 1118/1774 – 1257/1841 жылдар аралығындағы оқиғаларды қамтыған. Бұл маңызды тарих кітаптарының 1-томы 1877 ж., 2-3-томдары 1879 жж. жарық көрген, осылар Шәкәрімнің Ыстамбулда оқыған осман кітаптарының ішінде болуы әбден мүмкін. 4-томы Нури паша өлімінен соң көп жылдардан кейін, алдыңғы томдарының қайта жарық көруімен бірге 1909 ж. ғана басылып шыққан.

Шәкәрім өзі оқып шыққан кітаптарының ішінде «Тарих Ғышмани» («Тарих-и Османи»), «Тарих ғұмұми» деген еңбектердің аттары шежіре кітабында нақты көрсетілген. Осман тарихын сөз еткен татар басылымдары мен кітаптарымен таныс болған Шәкәрім Мекке сапарында Стамбулда 1906 ж. османдық басылымдарға ден қойған.

«Тарих-и Османи» деп аталатын кітаптар Осман патшалығында әр жылдары, талай рет жарық көрген. Осы аттас шығармалардың ішінде XIX ғасырдағы түрік тарихнамасындағы ірі зерттеуді әйгілі мемлекет қайраткері, ойшыл, филолог, аудармашы және тарихшы Ахмет Вефик паша (1823-1891) жазған. Ол тарих ғылымы үлесіне «Хикмет-и тарих» (1863) және «Фезлеке-и Тарих-и Османи» («Османның толық тарихы») кітабын (1869) қалдырды. Вефик паша

Әбілғазы ханның «Шежіре-и түрки» атты әйгілі кітабын шағатай тілінен осман тіліне аударған адам (1864). Ахмет Вефик паша дүниеден өткен соң оның сирек кітаптарға толы бай кітапханасы он жыл көлемінде сатылуда болған. Вефик пашаның тарихи көзқарастары соңғы жылдары түрік зерттеушісі Атила Шахинер тарапынан зерттеліп отыр [6].

Осман тарихшылығының биік шыңдарының бірі – білімдар ғажап тұлға, тарихшы да хұққшы, мемлекет қайраткері Ахмет Жевдет паша (1822-1895). Жевдет пашаның өмірі мен шығармашылығы туралы мол мағлұматты түрік зерттеушісі Осман Кескиоглу мақаласынан табамыз [7]. Оның 12-томдық «Тарих-и Жевдет» шығармасы жаңа замандағы Осман патшалығы тарихын, 1774-1853 жж. аралығын баяндады. Белгілі дәрежеде бұл орасан зор еңбек Нури пашаның жазып қалдырған тарихының заңды жалғасы іспетті. Ахмет Жевдеттің қыруар рухани мұрасының ішінде оның есімін алыс аймақтарға жайған он екі бөлімді екітомдық кітабы – «Қысас-и Әнбия ве теварих-и Хулефа». Бұл - өткен замандар туралы әдемі жазылған тарих оқулығы ретінде бүкіл түркі жұртына танылған кітап. «Біржан-Сара» айтысында «Қисса-сул-Әнбияда көрмеп пе едің» дегендей, XIX ғасыр мен XX ғ басы аралығында қазақ діни білім беру мекемелері – мектеп, медреселердің оқу бағдарламаларына еніп, кеңінен қолданыста болған, оқымыстылар арасына да тарихи сана қалыптастыруға елеулі ықпал еткен туынды.

XIX-XX ғасырлар шебінде «Тарих-и Османи» («Осман тарихы») деп аталған бірқатар кітаптар оқу орындарында оқулық есебінде қайталанып жарияланып тұрды. Мысалы, Абдулла Сабри (1893-1894), Али Решат пен Али Сейди (1909), т.б. тарих кітаптары. Шәкәрім «Шежіренің» «Ысламбұлдағы Ғұсманлы түрік сұлтандары» [1, 114-116] бөлімінде Осман мемлекетінің пайда болып, қалыптасуына тоқталып, I Осман сұлтаннан II Абдухамитке дейінгі Осман билеушілерінің толық тізбесін береді. Бірақ қандай дереккөзге сүйенгендігін атамайды. Бұл жерде Шәкәрім «Тарих-и Османи» кітабын немесе Мехмед Мурад бейдің 1881-1883 жж. жарыққа шыққан «Тарих Умуми» көптомдық кітабын пайдаланған болуы мүмкін деген болжам жасауға болады. Шәкәрім «Ысламбұл» деп жазғанда қала атауының қазақ арасындағы қалыптасқан нұсқасын алып отырғандығы да есте болуы керек.

«Тарих ғумуми» («Тарих-и Умуми») - «Жалпы тарих» деп аталатын бұл басылым туралы да шәкәрімтанушы ғалымдар нақты

ешнәрсені тарқатып айта алмай келеді. Осы күнге дейін жарияланған Шәкәрім өмірбаяндарында, «Шәкәрім» энциклопедиясында бұл кітап жайында, оның авторы туралы да ешқандай дерек берілмеген. Шәкәрім «Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі» кітабының «Шежіре басы» бөлімінде «Тарихи ғумуми» кітабына сілтеме жасай отырып, Нұхтың Сам, Хам, Яфиш деген балаларынан тараған нәсілдерді атайды.

Османлының тарихшы ғұламаларының ішінде Шәкәрім 1906 ж. Мекке сапарында Ыстамбулда тұрған «Тарих Умуми» көптомдық кітабын жазып, 1881-1883 жж. жарыққа шығарған Мехмет Мурадпен (1854-1917) кездесуі әбден мүмкін. Оларды жақындастыратын ортақ тұлға – екеуіне де жақсы таныс Исмаил Ғаспралы болса, ортақ тақырыптары - түркі тарихы мен баспасөзі һәм жалпытүркілік дүниетаным болса керек.

Мизаншы Мурад деген атпен кең танылған тарихшының өмірбаяны сан қилы оқиғаларға толы, оның тағдыры Ресей мұсылмандарымен тығыз байланыста болған. 1880-1882 жж. Ерлер педагогикалық институтында тарихтан оқытушы болып бастап, ондағы қызметін оқу орнының мүдірі болып аяқтайды. Білім беру министрлігінде де қызмет етеді. Қайнаған қызмет ортасында білімін шыңдап, тарих тақырыбына арналған кітаптарын жарыққа шығара бастайды. Міне, «Тарих Умуми» алтытомдығы дәріс беріп, ғылыммен өнімді шұғылданған сол жылдары басылып шыққан. Мурад жазып шығарған тарих кітаптары өзі қызмет еткен оқу орындарында оқу құралдары ретінде қолданылады. 1885 ж. көптомдықтың ықшамдалған нұсқасы – «Мухтасар Тарих-и умуми» шығарылады.

1886 ж. Мурад «Мизан» («Таразы») газетін шығара бастайды. Сол жылдан бастап Мизаншы Мурад бей Осман патшалығының мемлекет саясатына ықпалды саясаткерлерінің біріне айналады. Бастапқыда сұлтан Абдулхамидтің өзі қолдау көрсеткен газет бара-бара ресми саясаттан алшақтайды, Мизаншы Мурадтың реформистік көзқарасынан және сұлтан өкіметінің ішкі және сыртқы саясатын қатты сынға алуынан 1890 ж. газет жабылады. 1897-1908 жж. аралығында Мизаншы Мурад бұрынғы тарих жазбаларын қайтадан реттеп, «Жалпы тарих» кітаптарын баспаға дайындау істерімен де шұғылданған тәрізді.

Қырымтатар халқының ұлт-азаттық күресінің қайраткері, кеңес өкіметі тұсында «пантюрист» ретінде айыпталған А.Айвазов естелігінде: «Парижде «Мизан» газетін шығарған, конституциялық құрылымды талап еткен Кавказ тумасы, Петербургте жоғары білім

алған белгілі «жастүрік» Мурад бей ХІХ ғасырдың дәл соңында Ресейге келді. Мурад бей Кавказды, Түркістанды, Башқұртстан мен Еділ бойын аралап шықты», - деп атап өтеді. Мизаншы Мурадтың тарих кітаптарының бір парасы оның осы сапарында қазақ оқымыстылар қолына түсуі мүмкін.

Дегенмен, Шәкәрімнің Мурад кітаптарымен 1906 ж. Ыстамбұлда танысуы, сол жақтан поштамен елге жіберуі қисынды. Ахат Құдайбердиевтің естелігінде Шәкәрімнің Түркиядан елге, Семейге салып жіберген кітаптары жайында айтылады. Салып жіберген кітаптары осман кітаптары екені еш күмән туғызбайды. Сол кездегі Османлы басылымдарының бірқатары осы күнге дейін Семейдің мұражай қорларында сақталуы да назар аударуға тұрарлық. Олардың қайсысы Шәкәрім арқылы қордаланды деген сұраққа жауап іздеу бұл күнде артық емес.

Османлы кітаптары Ресей патшалығының отар аймақтарына бірнеше жолмен тараған. Көбінесе – Осман елімен мәдени байланыстары дәстүрлі де мығым Қырым арқылы тарап отырды. Қазан арқылы Башқұртстан мен Қазақстан аймақтарына тарады. Кавказ, Орта Азия арқылы да таралғандығын жоққа шығаруға болмайды. Қазақ жерінен қажылыққа барған оқымыстылар да әкеліп таратқан. Сауда арқылы, басқа жағдайлармен жеткендері де жоқ емес.

Біздің қолымызда Мехмед Мурадтың Ыстамбұлда, Дерсағадат баспасында 1328/1910 жылы шыққан «Тарих-и умуми» кітабы бар [7]. Бұл кітаптың түптеу парағында орысша: «Июль 1916 г. Книгу эту я привезла из Байбурта. Чья она? Где взял её санитар? Кто читал её когда-то? Е.Д.» деп әйел адам ескертпе жазулар қалдырған екен.

Кітап бірінші дүниежүзілік соғыстың куәгері сияқты. Иесі соғыста орыс әскерінің тұтқынына түсіп, Ресейдің түрлі аймақтарына жіберілген түрік жауынгер-албайларының бірі болуы мүмкін, білкім оның жарақаттан қайтыс болуы? Аталған кітаптың Түркиядан Семейге Кавказ арқылы, татар оқымыстылары арқылы жетуі де мүмкін.

Қазақ-түрік мәдени-рухани байланыстарының тарихында Шәкәрім Құдайбердіұлының алар орны мен атқарған қызметі мазмұнды және өнегелі. Ол тарихи танымда шығыстық жазба дәстүр мен қазақтың ықылым замандар әңгімелерін тарқататын ауызша тарихнама дәстүрін сабақтастыруымен ерекшеленеді. Шәкәрім қазақтың төл тарихының тамыр-көздерін алыстан, сақ, ғұн заманынан іздеді. Осы мақсатта Мұстафа Нури, Ахмет Вефик, Ахмет Жевдет, Мехмет Мурад сияқты османлы түрік ғұламаларының тарих

тақырыбындағы шығармаларына қазақ топырағында алғаш ден қоюшы адам – ұлттың рухани болмысының тар шеңберімен шектеліп қалмай, оның түркілік кең тынысын қашан да сезе білген Шәкәрім деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шах Керім Құдайбердіұлы. *Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі*. – Орынбор, 1911.; Құдайбердіұлы Ш.К. *Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі*. 2-ші басылым толық. – Астана: «Алтын кітап», 2007, -270 б.
2. *The History of al-Tabari* / Rosental, F., trans., Ehsan Yar-Shatar, ed. 40 Vols. – State University of New York Press, 1989-2007.
3. Мандельштам А.М. *Характеристика тюрок IX в. В «Послание Фатиха бен хакану ал Джахиза»* // ТИИАЭ АН Каз ССР. Т.І. Алма-Ата, 1959. С.235-256
4. *«Шәкәрім»*. Энциклопедия. – Семей, 2008. -864 б.
5. «Тәржіман» газетінің 1898-1901 жылдардағы толық тігінділері Семейдегі Абай қорық-мұражайының қорында осы күнге дейін сақтаулы тұр. Мәскеу мен Санкт-Петербург кітапханаларында, мысалы, «Тәржіман» газетінің 1901 жылғы сандары сақталмапты (Керим И. *Гаспринскийнинг «джанлы» тарихи*. 1883-1914. – Ақмөсджит, 1999. 97-б.).
6. Şahiner A. *Ahmet Vefik paşa'nın tarih anlayışı*. – Erzurum, 2007.
7. Keskiöglü O. *Ahmet Cevdet Paşa hayatı ve eserleri*. – Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı. Cilt 14. 1966.
8. Мехмед Мурад. *Тарих ғумуми*. 5-т. – [Ыстанбұл]: Дер Сағадат, һ.1328 [1910]. [Араб әрпінде].